

The Role of Government Policies in Facilitating or Constraining International Trade: A Case Study of Iran's Foreign Trade

Hamid Bazrpach Corresponding Author, Associate Professor, Law Department, Karaj Branch, Islamic Azad University, Karaj, Iran Email: hamid.bazrpach@iau.ac.ir

Article Info

Article Type:
Reserch Article

Date received:
2025/04/10

Date approved:
2025/ 08/28

ABSTRACT

International trade has become a key driver of economic development, yet in Iran, the influence of government policies on facilitating or constraining trade has been highly debated. This study examines the effects of state interventions—particularly exchange rate, tariff, and institutional policies—on the performance of Iran's foreign trade. Using a qualitative approach based on content analysis of domestic and international documents and studies, the research situates the analysis within the political economy of trade and adaptation theory under sanctions. Findings indicate that over the past four decades, Iran's trade policies have included both facilitative and restrictive measures. Initiatives such as free trade zones, bilateral and regional monetary agreements, and barter arrangements have helped maintain trade flows. Simultaneously, exchange rate volatility, a multiple exchange rate system, unbalanced tariffs, and heavy bureaucracy have undermined formal trade and encouraged informal markets. Consequently, the net effect of these policies has been instability and diminished confidence among economic actors. The study highlights institutional weakness, lack of policy coordination, and reactive governmental approaches as the main structural barriers to sustainable trade development. To address these challenges, the research recommends ensuring exchange rate stability, coordinating industrial and trade policies, expanding regional agreements, and improving institutional transparency. Implementing these measures could transform Iran's trade from a defensive, crisis-driven model into a more competitive, resilient, and sustainable framework, capable of supporting long-term economic growth and integration into regional and global markets..

Cite this Article: Bazrpach,H. (2025). The Role of Government Policies in Facilitating or Constraining International Trade: A Case Study of Iran's Foreign Trade International Relations Researches, 15(2), 257-276. doi: 10.22034/irr.2026.554045.2788

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2026.554045.2788

Introduction

International trade has become a central driver of economic development and structural transformation in the global economy. In Iran, however, the trajectory of foreign trade over the past four decades has been deeply intertwined with shifting state policies, external sanctions, and institutional constraints. Government interventions have played a dual—and at times contradictory—role in shaping the country’s international trade performance. On the one hand, policymakers have attempted to mitigate the impact of sanctions through the establishment of free trade zones, regional agreements, barter arrangements, and bilateral monetary pacts. On the other hand, persistent exchange rate instability, a multiple exchange rate regime, inconsistent tariff structures, and heavy bureaucratic procedures have weakened formal trade channels and undermined policy effectiveness. This study examines the role of state policies in facilitating or constraining Iran’s international trade and argues that domestic policy instability, rather than structural economic limitations alone, constitutes the primary obstacle to sustainable trade development.

Methodology

The research adopts a qualitative case study approach focused on Iran’s foreign trade policy over the past four decades. It relies on content analysis of official documents, economic reports, academic studies, and policy statements. By synthesizing domestic and international sources, the study identifies patterns in state intervention through exchange rate, tariff, and institutional policies. The methodological framework is grounded in political economy analysis and adaptation theory under sanctions, enabling an assessment of how state responses to external pressure interact with domestic institutional capacity. Analytical triangulation is employed to ensure coherence and interpretive validity.

Theoretical Framework

The study situates Iran’s trade policy within the political economy of international trade, emphasizing three primary channels of state intervention: exchange rate policy, tariff regulation, and institutional governance. From a political economy perspective, trade outcomes reflect the interaction between state interests, institutional capacity, and external constraints. Adaptation theory under sanctions further explains how governments design

compensatory mechanisms—such as preferential currency allocation, barter trade, and regional monetary agreements—to maintain trade flows under external pressure. However, the framework highlights that without institutional coordination and policy stability, even facilitative interventions may produce counterproductive outcomes. Thus, trade performance is understood not merely as a function of external sanctions but as a reflection of domestic policy coherence and governance quality.

Discussion

The findings indicate that Iranian trade policy has combined facilitative and restrictive elements. Measures such as the creation of free trade zones, expansion of trade with neighboring countries, and bilateral monetary arrangements have partially sustained trade flows during periods of intensified sanctions. Nevertheless, structural weaknesses have significantly limited these gains. Exchange rate volatility and the implementation of multiple exchange rates have generated rent-seeking behavior, administrative corruption, and distorted incentives. For example, the allocation of preferential foreign currency for essential imports, while intended to protect consumers, contributed to currency arbitrage and weakened export competitiveness. Similarly, policies such as “import in exchange for export” schemes and barter arrangements were designed to stabilize trade under financial restrictions. Yet, due to administrative complexity and insufficient transparency, they fostered informal markets and reduced economic accountability. The study finds that the most critical constraint on Iran’s foreign trade is not the lack of natural resources or production capacity, but policy unpredictability and weak institutional coordination. Inconsistent exchange rate and tariff policies discourage long-term planning, push economic actors toward short-term opportunistic strategies, and erode trust between the private sector and the state. Over time, this dynamic has weakened non-oil export competitiveness and reduced overall trade resilience.

Conclusion

This study concludes that Iran’s international trade performance is shaped as much by domestic policy instability as by external sanctions. While state interventions have occasionally mitigated external shocks, their effectiveness has been undermined by inconsistency, lack of transparency, and weak institutional integration. Sustainable trade development requires structural

reforms centered on exchange rate unification, policy predictability, coordinated industrial and trade strategies, institutional transparency, and regional economic cooperation. Strengthening export infrastructure, digitalizing trade procedures, reducing bureaucratic barriers, and enhancing accountability mechanisms are essential steps toward rebuilding trust and competitiveness. Ultimately, the future of Iran's trade policy depends on moving beyond reactive and crisis-driven decision-making toward a stable, rule-based, and institutionally coherent framework. Only through sustained policy stability and governance reform can Iran transition from a resilience-oriented trade model to a competitive and sustainable integration into the global economy.

Keywords: Government policies; International trade; Economic sanctions; Exchange rate policy; Political economy of trade; Iran.

نقش سیاست‌های دولتی در تسهیل یا محدود کردن تجارت بین‌المللی:

بررسی موردی تجارت خارجی ایران

حمید بذریاچ نویسنده مسئول دانشیار گروه حقوق، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران hamid.bazrpach@iau.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تجارت بین‌المللی در سال‌های اخیر به یکی از عوامل کلیدی توسعه اقتصادی کشورها تبدیل شده است. با این حال، در ایران، تأثیر سیاست‌های دولتی بر تسهیل یا محدودسازی این فرایند همواره مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. هدف این پژوهش، تحلیل و بررسی اثر سیاست‌های ارزی، تعرفه‌ای و نهادی دولت بر جریان تجارت خارجی ایران است. این مطالعه با رویکرد کیفی و بر اساس تحلیل محتوای اسناد و مطالعات داخلی و بین‌المللی، به دنبال تبیین ارتباط میان مداخلات دولتی و عملکرد تجارت خارجی ایران در چارچوب نظری اقتصاد سیاسی تجارت و نظریه سازگاری در شرایط تحریم می‌باشد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در چهار دهه گذشته، سیاست‌های تجاری ایران ترکیبی از اقدامات تسهیل‌کننده و محدودکننده بوده است. از یک سو، اقداماتی نظیر ایجاد مناطق آزاد، پیمان‌های پولی و توافق‌های تهاتری با کشورهای همسایه به حفظ حداقلی از جریان تجاری کمک کرده‌اند. از سوی دیگر، نوسانات ارزی، نظام چندنرخه، تعرفه‌های نامتوازن و بوروکراسی سنگین، تجارت رسمی را تضعیف و زمینه‌ساز رشد بازارهای غیررسمی شده‌اند. در نتیجه، اثر خالص سیاست‌های تجاری دولت به سمت بی‌ثباتی و کاهش اعتماد فعالان اقتصادی گرایش پیدا کرده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ضعف نهادی، عدم هماهنگی سیاست‌ها و رویکرد واکنشی دولت، مهم‌ترین موانع ساختاری در مسیر توسعه تجارت پایدار ایران هستند. در پایان، پژوهش پیشنهاد می‌کند که دولت با ایجاد ثبات در نظام ارزی، هماهنگی بین سیاست‌های صنعتی و تجاری، گسترش پیمان‌های منطقه‌ای و ارتقای شفافیت نهادی، می‌تواند مسیر تجارت بین‌المللی را از وضعیت مقاومتی و اضطرابی به سمت رقابت‌پذیری و پایداری هدایت کند.
کلیدواژه‌ها: سیاست دولتی، تجارت بین‌المللی، تحریم اقتصادی، سیاست مبادله، ایران	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۹	

استناد به این مقاله: بذریاچ، حمید. (۱۴۰۴). نقش سیاست‌های دولتی در تسهیل یا محدود کردن تجارت بین‌المللی: بررسی موردی تجارت خارجی ایران. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۵(۲)، ۲۵۷-۲۷۶. doi: 10.22034/irr.2026.554045.2788

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین‌الملل

تجارت بین‌المللی نه تنها به عنوان یکی از ارکان اساسی توسعه اقتصادی عمل می‌کند، بلکه نقش محوری در تعامل کشورها با نظام جهانی ایفا می‌نماید. این تعاملات تجاری، که اغلب از طریق صادرات و واردات کالا و خدمات شکل می‌گیرد، می‌تواند به عنوان موتور محرکه رشد اقتصادی، ایجاد اشتغال، انتقال فناوری و بهبود استانداردهای زندگی عمل کند. با این حال، در اقتصادهایی که دولت حضور گسترده‌ای دارد، مانند اقتصاد ایران که از ساختارهای دولتی محور و برنامه‌ریزی متمرکز بهره می‌برد، نقش دولت در تنظیم و هدایت روابط تجاری بیش از پیش تعیین‌کننده می‌شود. دولت‌ها در چنین سیستم‌هایی نه تنها به عنوان ناظر عمل می‌کنند، بلکه به طور فعال در سیاست‌گذاری‌های ارزی، تعرفه‌ای و حمایتی دخیل هستند تا اقتصاد را در برابر نوسانات جهانی محافظت کنند و تراز تجاری را کنترل نمایند. در مورد ایران، این نقش از دهه‌های نخست پس از ملی شدن صنعت نفت در سال ۱۳۳۰ شمسی (۱۹۵۱ میلادی) برجسته‌تر شده است. ملی شدن نفت نه تنها نمادی از استقلال اقتصادی بود، بلکه زمینه‌ساز اتخاذ سیاست‌هایی شد که هدفشان کنترل جریان‌های ارزی، حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به واردات بود. برای مثال، سیاست‌های ارزی مانند کنترل نرخ ارز ثابت یا دوگانه، همراه با تعرفه‌های گمرکی بالا بر کالاهای وارداتی و یارانه‌های صادراتی، به عنوان ابزارهای کلیدی برای هدایت اقتصاد به کار گرفته شده‌اند این سیاست‌ها، در حالی که در ابتدا با هدف تقویت خودکفایی اقتصادی طراحی شدند، در طول زمان نشان داده‌اند که می‌توانند هم تسهیل‌کننده و هم محدودکننده تجارت باشند، بسته به نحوه اجرا و ثبات آن‌ها. با وجود هدف اعلامی دولت‌ها در حمایت از تولید داخلی و تقویت صادرات غیرنفتی، که اغلب در برنامه‌های توسعه پنج‌ساله ایران برجسته شده است، ناپایداری سیاست‌ها و تعدد مداخلات در بازار ارز و تعرفه‌ها، در عمل موجب افزایش هزینه مبادله، کاهش رقابت‌پذیری صادرات و شکل‌گیری بازارهای غیررسمی شده است. این ناپایداری می‌تواند به صورت تغییرات ناگهانی در نرخ ارز، اعمال تعرفه‌های جدید بدون اطلاع قبلی یا لغو ناگهانی یارانه‌های صادراتی ظاهر شود، که همه این‌ها منجر به عدم اطمینان برای فعالان اقتصادی می‌گردد. برای نمونه، در دوره‌های تورمی یا کمبود ارز خارجی، دولت اغلب به سمت سیاست‌های انقباضی روی می‌آورد که هزینه‌های معاملاتی را افزایش می‌دهد و صادرکنندگان را از رقابت در بازارهای جهانی بازمی‌دارد. این پدیده نه تنها به کاهش حجم صادرات غیرنفتی منجر شده، بلکه بازارهای سیاه و غیررسمی را تقویت کرده است، جایی که معاملات ارزی با نرخ‌های غیررسمی انجام

می‌شود و این امر فساد و ناکارایی را افزایش می‌دهد تحلیل این مسئله نشان می‌دهد که چنین سیاست‌هایی، هرچند با نیت خیرخواهانه اتخاذ می‌شوند، می‌توانند چرخه‌ای معیوب ایجاد کنند: افزایش هزینه‌ها منجر به کاهش سرمایه‌گذاری در بخش صادرات می‌شود، که این خود به نوبه خود وابستگی بیشتر به درآمدهای نفتی را تشدید می‌کند و اقتصاد را در برابر شوک‌های خارجی آسیب‌پذیرتر می‌سازد. بنابراین، ناپایداری نه تنها یک مسئله فنی است، بلکه ریشه در ساختارهای نهادی دارد که اولویت‌های کوتاه‌مدت را بر برنامه‌ریزی بلندمدت ترجیح می‌دهند.

مطالعات متعددی نشان داده‌اند که نوسانات نرخ ارز واقعی و بی‌ثباتی سیاست‌های ارزی از عوامل اصلی کاهش سهم صادرات غیرنفتی ایران در بازارهای جهانی بوده‌اند. نرخ ارز واقعی، که به عنوان نسبت قیمت‌های داخلی به خارجی تعدیل‌شده با تورم تعریف می‌شود، نقش کلیدی در تعیین رقابت‌پذیری کالاهای صادراتی ایفا می‌کند. وقتی نرخ ارز واقعی بیش از حد ارزیابی شود، صادرات گران‌تر شده و واردات ارزان‌تر می‌گردد، که این امر تراز تجاری را منفی می‌کند. تحقیقات تجربی در این زمینه، مانند بررسی‌های مبتنی بر مدل‌های اقتصادسنجی، نشان می‌دهند که نوسانات بالا در نرخ ارز واقعی نه تنها حجم صادرات را کاهش می‌دهد، بلکه تنوع صادراتی را نیز محدود می‌کند، زیرا صادرکنندگان تمایل به تمرکز بر کالاهای سنتی مانند محصولات کشاورزی یا معدنی دارند تا ریسک نوسانات ارزی را کاهش دهند. تفسیر این یافته‌ها حاکی از آن است که بی‌ثباتی ارزی نه تنها یک مسئله اقتصادی است، بلکه می‌تواند به عنوان یک مانع ساختاری عمل کند که مانع از ورود ایران به زنجیره‌های ارزش جهانی می‌شود. برای مثال، در مقایسه با کشورهایی مانند ترکیه یا مالزی که سیاست‌های ارزی پایدارتری اتخاذ کرده‌اند، ایران نتوانسته سهم قابل توجهی از بازارهای صادراتی پیشرفته را کسب کند، که این امر به کاهش رشد اقتصادی بلندمدت منجر شده است. بنابراین، تحلیل این نوسانات نشان می‌دهد که سیاست‌های ارزی باید با هدف کاهش نوسانات طراحی شوند تا بتوانند تجارت را تسهیل کنند نه محدود سازند.

به عبارت دیگر، سیاست‌هایی که در ظاهر با هدف تنظیم بازار و حمایت از تولید داخلی اتخاذ شده‌اند، در عمل گاه به موانعی برای توسعه تجارت بین‌المللی تبدیل شده‌اند کروگر در چارچوب اقتصاد سیاسی، استدلال می‌کند که سیاست‌های حمایتی اغلب تحت تاثیر لابی‌گری گروه‌های ذی‌نفع داخلی قرار می‌گیرند، که این امر منجر به اتخاذ سیاست‌هایی می‌شود که منافع کوتاه‌مدت را بر رفاه کلی جامعه ترجیح می‌دهند در مورد ایران، این پدیده را می‌توان در سیاست‌های تعرفه‌ای مشاهده کرد،

جایی که تعرفه‌های بالا بر واردات کالاهای رقابتی، صنایع داخلی را از رقابت خارجی محافظت می‌کند اما همزمان انگیزه نوآوری و کارایی را کاهش می‌دهد. تحلیل عمیق‌تر این مسئله نشان می‌دهد که چنین سیاست‌هایی می‌توانند به "سندرم هلندی" دامن بزنند، جایی که وابستگی به درآمدهای نفتی منجر به تقویت ارز ملی و کاهش رقابت‌پذیری بخش‌های غیرنفتی می‌شود. بنابراین، آنچه در ظاهر حمایت است، در واقع می‌تواند به عنوان یک مانع عمل کند که مانع از ادغام اقتصاد ایران در نظام تجارت جهانی می‌گردد و فرصت‌های رشد را محدود می‌سازد.

در دهه‌های اخیر، با تشدید تحریم‌های مالی و بانکی، که از اواخر دهه ۲۰۰۰ میلادی شدت گرفته و شامل محدودیت‌های بانکی، ممنوعیت معاملات دلاری و تحریم‌های ثانویه شده است، تجارت خارجی ایران محدود شده و دولت مجبور به استفاده از سازوکارهای جایگزین مانند تهاتر کالا، توافق‌های پولی دوجانبه و افزایش تجارت با همسایگان شده است. تهاتر کالا، برای مثال، شامل مبادله مستقیم کالا بدون استفاده از ارز خارجی است، که در روابط با کشورهایمانند روسیه یا عراق به کار گرفته شده، در حالی که توافق‌های پولی دوجانبه مانند استفاده از ریال و روبل در معاملات با روسیه، تلاشی برای دور زدن سیستم سوئیفت است. افزایش تجارت با همسایگان نیز، مانند تمرکز بر بازارهای افغانستان، عراق و ترکیه، بخشی از استراتژی "اقتصاد مقاومتی" بوده که هدفش کاهش وابستگی به غرب است. در این شرایط، سیاست‌های دولتی در حفظ جریان مبادلات نقش حیاتی داشته‌اند، اما نبود هماهنگی نهادی و عدم ثبات تصمیم‌گیری باعث شده است اثربخشی این سیاست‌ها پایین بماند تحلیل این مسئله نشان می‌دهد که تحریم‌ها نه تنها محدودیت خارجی ایجاد کرده‌اند، بلکه فرصت‌هایی برای نوآوری نهادی فراهم آورده‌اند، اما عدم هماهنگی میان وزارتخانه‌های مختلف (مانند وزارت اقتصاد و وزارت خارجه) و تغییرات مکرر در سیاست‌ها، مانند لغو ناگهانی توافق‌های دوجانبه، این فرصت‌ها را هدر داده است. بنابراین، تفسیر این شرایط حاکی از آن است که سیاست‌های دولتی تحت تحریم‌ها باید بر پایه برنامه‌ریزی بلندمدت و هماهنگی بین‌نهادی استوار باشند تا بتوانند تجارت را تسهیل کنند، نه اینکه به عنوان یک واکنش موقت عمل نمایند.

مطالعات داخلی نشان می‌دهند که سیاست‌های تجاری ایران اغلب واکنشی بوده‌اند تا راهبردی؛ یعنی به جای برنامه‌ریزی بلندمدت برای تقویت مزیت نسبی، سیاست‌ها غالباً در پاسخ به کمبود ارز یا فشارهای سیاسی اتخاذ شده‌اند این رویکرد واکنشی می‌تواند ریشه در ساختار سیاسی-اقتصادی ایران داشته باشد، جایی که اولویت‌های کوتاه‌مدت مانند کنترل تورم یا تامین ارز برای واردات ضروری، بر

استراتژی‌های بلندمدت مانند سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های صادراتی غلبه می‌کند. برای نمونه، در دوره‌های بحران ارزی مانند سال‌های ۱۳۹۸-۱۳۹۷، دولت به سمت محدودیت‌های وارداتی روی آورد که این امر اگرچه کمبود ارز را موقتاً کاهش داد، اما زنجیره تامین صنایع را مختل کرد. تحلیل این سیاست‌ها نشان می‌دهد که چنین رویکردی نه تنها پایدار نیست، بلکه می‌تواند به چرخه‌ای از بحران‌ها منجر شود، جایی که هر بحران جدید سیاست‌های واکنشی بیشتری را تحمیل می‌کند و فرصت‌های توسعه را از دست می‌دهد.

برای نمونه، افزایش ناگهانی تعرفه کالاهای مصرفی یا محدودیت‌های وارداتی، اگرچه ممکن است در کوتاه‌مدت باعث کاهش خروج ارز شود، در بلندمدت به افزایش قیمت‌ها، کاهش رفاه مصرف‌کننده و تضعیف زنجیره تأمین صنایع منجر می‌شود این افزایش تعرفه‌ها اغلب بدون ارزیابی تأثیرات جانبی اتخاذ می‌شود، که منجر به تورم وارداتی می‌گردد و مصرف‌کنندگان را تحت فشار قرار می‌دهد. تفسیر این مثال نشان می‌دهد که سیاست‌های تعرفه‌ای باید با تحلیل هزینه-فایده همراه باشند، زیرا در غیر این صورت، نه تنها تجارت را محدود می‌کنند، بلکه رشد اقتصادی کلی را نیز کند می‌سازند. برای مثال، صنایع وابسته به واردات مواد اولیه مانند خودروسازی یا الکترونیک، از چنین محدودیت‌هایی آسیب می‌بینند و این امر به کاهش تولید و اشتغال منجر می‌شود.

هدف این تحقیق نه اندازه‌گیری کمی اثر سیاست‌ها، بلکه درک سازوکارهای نهادی و انگیزشی پشت تصمیمات دولت ایران در حوزه تجارت بین‌المللی است: چگونه مداخلات ارزی و تعرفه‌ای موجب تسهیل یا محدودسازی تجارت شده‌اند، که این درک نیازمند بررسی نمونه‌های تاریخی مانند سیاست‌های ارزی دهه ۱۳۹۰ است؛ چرا برخی سیاست‌ها موفق‌تر عمل کرده‌اند، مانند توافق‌های دوجانبه با همسایگان که در مقایسه با سیاست‌های جهانی موفق‌تر بوده‌اند؛ و چه اصلاحاتی می‌تواند مسیر سیاست تجاری ایران را پایدارتر و کارآمدتر سازد، مانند ایجاد نهادهای مستقل برای سیاست‌گذاری ارزی. این اهداف بر پایه رویکرد کیفی و تحلیلی استوار هستند تا لایه‌های پنهان تصمیم‌گیری را آشکار سازند.

۱. چارچوب نظری و تحلیلی

تحلیل سیاست‌های تجاری ایران از سه زاویه نظری اصلی قابل بررسی است، که هر کدام لایه‌های متفاوتی از نقش دولت در تجارت بین‌المللی را روشن می‌سازند. این نظریه‌ها نه تنها به درک چگونگی شکل‌گیری سیاست‌ها کمک می‌کنند، بلکه توضیح می‌دهند چرا برخی سیاست‌ها موفق می‌شوند و

برخی دیگر به موانع تبدیل می‌گردند. در ادامه، هر نظریه به طور مفصل بررسی شده و با مثال‌های مرتبط با وضعیت ایران تطبیق داده می‌شود تا تحلیل عمیق‌تری ارائه گردد.

۱-۱. نظریه مزیت نسبی پویا

نظریه مزیت نسبی پویا، که توسعه آن مبتنی بر چارچوب کلاسیک دیوید ریکاردو است، نشان می‌دهد که مزیت نسبی یک کشور نه تنها بر منابع طبیعی و نیروی کار استوار است بلکه تحت تأثیر سیاست‌های دولتی، سرمایه‌گذاری در تکنولوژی و یادگیری نهادی نیز قرار دارد (Krueger, 1990: 12). این نظریه، برخلاف نسخه استاتیک مزیت نسبی که بر عوامل ثابت مانند منابع طبیعی تمرکز دارد، بر جنبه‌های پویا تأکید می‌کند؛ یعنی اینکه کشورها می‌توانند از طریق سیاست‌های هوشمندانه، مزیت‌های جدیدی ایجاد کنند. برای مثال، سرمایه‌گذاری در آموزش نیروی کار، تحقیق و توسعه (R&D)، و زیرساخت‌های فناوری می‌تواند صنایع نوظهور را رقابتی سازد. در این چارچوب، دولت نقش کاتالیزور را ایفا می‌کند و می‌تواند با ابزارهایی مانند یارانه‌های صادراتی یا معافیت‌های مالیاتی، مسیر توسعه مزیت نسبی را هموار کند. با این حال، این نظریه هشدار می‌دهد که سیاست‌های ناپایدار می‌توانند این فرآیند را مختل کنند، زیرا فعالان اقتصادی نیاز به پیش‌بینی‌پذیری دارند تا سرمایه‌گذاری بلندمدت انجام دهند.

در ایران، حمایت‌های ارزی و تعرفه‌ای دولت به ویژه در بخش‌های صنعتی نوپا، مانند صنعت پتروشیمی و خودروسازی، می‌تواند به تثبیت مزیت نسبی و توسعه صادرات کمک کند. صنعت پتروشیمی ایران، که بر پایه منابع گازی ارزان استوار است، نمونه‌ای موفق از این حمایت‌هاست؛ جایی که سیاست‌های ارزی ترجیحی در دهه‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ اجازه داد تا صادرات محصولات پتروشیمی به بازارهای آسیایی و اروپایی افزایش یابد و سهم ایران در بازار جهانی را تقویت کند. این حمایت‌ها، با فراهم کردن ارز ارزان برای واردات تجهیزات، یادگیری نهادی را تسهیل کرد و صنایع را به سمت فناوری‌های پیشرفته‌تر سوق داد. با این حال، نمونه‌های تاریخی نشان می‌دهند که ناپایداری سیاست‌ها، مانند تغییر مکرر نرخ ارز یا اعمال تعرفه‌های ناگهانی، اثرات مثبت بالقوه این حمایت‌ها را کاهش می‌دهد (Azimi & Ahangari, 2002: 16). برای مثال، در دهه ۱۳۸۰، افزایش ناگهانی تعرفه واردات ماشین‌آلات صنعتی باعث شد بسیاری از صنایع نتوانند خطوط تولید خود را به‌روز کنند و در نتیجه صادرات آنها کاهش یابد. این ناپایداری نه تنها سرمایه‌گذاری خارجی را دلسرد کرد، بلکه منجر به از دست رفتن فرصت‌های ادغام در زنجیره‌های ارزش جهانی شد، جایی که کشورهای همسایه مانند

ترکیه با سیاست‌های پایدارتر، مزیت‌های پویاتری ایجاد کردند. تحلیل این مسئله نشان می‌دهد که در ایران، مزیت نسبی پویا اغلب قربانی اولویت‌های کوتاه‌مدت مانند کنترل تورم یا تامین ارز ضروری می‌شود، که این امر چرخه‌ای از وابستگی به صادرات نفتی را تداوم می‌بخشد. بنابراین، برای بهره‌برداری کامل از این نظریه، سیاست‌گذاران ایرانی باید بر ثبات و هماهنگی تمرکز کنند تا مزیت‌های پویا پایدار شوند.

۱-۲. اقتصاد سیاسی تجارت

اقتصاد سیاسی تجارت بر این نکته تأکید دارد که تصمیمات تجاری دولت تحت تأثیر فشار گروه‌های ذی‌نفع و اولویت‌های سیاسی اتخاذ می‌شود و صرفاً منطقی اقتصادی ندارند (Krueger, 1990: 14). این رویکرد، که ریشه در کارهای آن کروگر و دیگران دارد، سیاست‌های تجاری را به عنوان نتیجه تعاملات بین گروه‌های منافع (مانند صنایع داخلی، اتحادیه‌های کارگری و لابی‌های سیاسی) می‌بیند. در این چارچوب، سیاست‌ها اغلب رانت جویی را تشویق می‌کنند، جایی که گروه‌های خاص به دنبال کسب رانت از طریق تعرفه‌ها یا محدودیت‌ها هستند، حتی اگر این امر به ضرر رفاه کلی جامعه باشد. برای مثال، تعرفه‌های بالا می‌تواند صنایع داخلی را محافظت کند اما همزمان نوآوری را کاهش دهد و مصرف‌کنندگان را با قیمت‌های بالاتر روبرو سازد. این نظریه توضیح می‌دهد چرا بسیاری از کشورها، علی‌رغم توصیه‌های اقتصادی برای تجارت آزاد، به سمت سیاست‌های حمایتی گرایش دارند: زیرا تصمیم‌گیری‌ها تحت تاثیر قدرت سیاسی گروه‌ها قرار می‌گیرد.

در ایران، مداخلات دولت در حوزه تعرفه‌ها یا محدودیت‌های وارداتی معمولاً با هدف حمایت از گروه‌های صنعتی خاص و حفظ اشتغال در کوتاه‌مدت انجام می‌شود، نه لزوماً برای بهبود رقابت‌پذیری بلندمدت صادرات (Rasekhi & Davari, 2013: 50). این مداخلات اغلب بازتابی از ساختار اقتصاد سیاسی ایران هستند، جایی که صنایع بزرگ دولتی یا شبه‌دولتی مانند خودروسازی و فولاد، نفوذ قابل توجهی در سیاست‌گذاری دارند. به عنوان مثال، تعرفه بالای واردات خودروهای خارجی، از یک سو باعث حمایت از تولید داخلی شد، اما از سوی دیگر موجب افزایش قیمت خودرو و کاهش توان رقابتی خودروسازان در بازارهای صادراتی گردید. این سیاست، که در دهه‌های ۱۳۹۰ شدت گرفت، منجر به ایجاد بازاری انحصاری شد که در آن خودروسازان داخلی بدون فشار رقابتی خارجی، کیفیت را فدای سود کوتاه‌مدت کردند. تحلیل عمیق‌تر نشان می‌دهد که چنین تصمیماتی اغلب تحت فشارهای سیاسی مانند حفظ اشتغال در مناطق صنعتی کلیدی اتخاذ می‌شوند، اما در بلندمدت به کاهش صادرات

و افزایش وابستگی به بازار داخلی منجر می‌گردند. مقایسه با کشورهایمانند کره جنوبی، که اقتصاد سیاسی تجارت را به سمت صادرات محور هدایت کرد، نشان می‌دهد که در ایران، عدم تعادل بین منافع گروهی و اهداف ملی، سیاست‌ها را از مسیر بهینه خارج کرده است. بنابراین، این نظریه پیشنهاد می‌کند که برای بهبود، نیاز به شفافیت بیشتر در فرآیند تصمیم‌گیری و کاهش نفوذ رانت‌جویان است تا سیاست‌های تجاری بر پایه منطق اقتصادی پایدار شوند.

۳-۱. سازگاری تحت تحریم

تحریم‌های بین‌المللی باعث محدودیت دسترسی ایران به بازارهای جهانی و سیستم‌های مالی بین‌المللی شده‌اند. نظریه سازگاری تحت تحریم توضیح می‌دهد که دولت‌ها و شرکت‌ها چگونه راهکارهای جایگزین برای ادامه تجارت، مانند تهاتر کالا، استفاده از ارزهای همسایگان، یا قراردادهای دوجانبه را اتخاذ می‌کنند (Cheratian, 2022: 12-18; World Bank, 2023: 7-15). این چارچوب، که در مطالعات اخیر بر روی اقتصادهای تحت تحریم مانند روسیه و ونزوئلا توسعه یافته، بر جنبه‌های انعطاف‌پذیری تمرکز دارد: دولت‌ها می‌توانند با نوآوری نهادی، مسیرهای جدیدی برای تجارت ایجاد کنند، اما موفقیت این سازگاری‌ها وابسته به هماهنگی داخلی و ثبات است. برای مثال، استفاده از بلاکچین یا ارزهای دیجیتال برای دور زدن تحریم‌ها، نمونه‌ای از سازگاری مدرن است، اما بدون زیرساخت‌های لازم، این راهکارها ناکارآمد باقی می‌مانند.

در ایران، نمونه‌ای از این سازگاری، تجارت گاز و برق با عراق و ترکیه با استفاده از قراردادهای تهاتری است. این قراردادهای، که از اواسط دهه ۱۳۹۰ شدت گرفت، اجازه داد تا ایران در ازای صادرات انرژی، کالاهای ضروری مانند مواد غذایی یا تجهیزات را دریافت کند و بخشی از فشار تحریم‌های بانکی را کاهش دهد. هرچند این اقدامات تا حدی جریان تجارت را حفظ کرده، اما به دلیل نبود هماهنگی نهادی و شفافیت در اجرای سیاست‌ها، اثرگذاری آنها محدود بوده است. برای مثال، مشکلات در تسویه حساب‌های تهاتری به دلیل نوسانات ارزی یا اختلافات قراردادی، منجر به تاخیر در مبادلات شده و اعتماد شرکای تجاری را کاهش داده است. تحلیل این نظریه در زمینه ایران نشان می‌دهد که تحریم‌ها نه تنها محدودیت ایجاد کرده‌اند، بلکه فرصت‌هایی برای تنوع‌بخشی به شرکای تجاری (مانند تمرکز بر آسیای مرکزی و آفریقا) فراهم آورده‌اند، اما عدم سرمایه‌گذاری در نهادهای حمایتی مانند بانک‌های تخصصی برای تجارت دوجانبه، این فرصت‌ها را هدر داده است. بنابراین،

برای تقویت سازگاری، سیاست‌گذاران باید بر ایجاد مکانیسم‌های شفاف و پایدار تمرکز کنند تا تجارت تحت تحریم نه تنها بقا کند، بلکه به رشد اقتصادی کمک نماید.

۲. مدل تحلیلی مفهومی

با توجه به نظریه‌های فوق، مدل تحلیلی مفهومی زیر برای تحلیل سیاست‌های تجاری ایران پیشنهاد می‌شود. این مدل، که بر پایه روابط علت و معلولی استوار است، سیاست‌ها را به عنوان ورودی اولیه در نظر می‌گیرد و پیامدهای اقتصادی و نهادی را به عنوان خروجی بررسی می‌کند. مدل به صورت شماتیک ارائه شده تا روابط بین اجزا را واضح‌تر سازد، و در ادامه هر جزء با مثال‌های واقعی از ایران توضیح داده می‌شود تا تحلیل عملی‌تری ارائه گردد.

سیاست‌های دولتی

مداخلات ارزی / تعرفه‌ای / نهادی

تسهیل یا محدودسازی تجارت

پیامدهای اقتصادی و نهادی

۱-۲. اجزای مدل

سیاست‌های دولتی: شامل تعیین نرخ ارز، تعرفه‌ها، محدودیت‌های وارداتی، سیاست‌های حمایتی و اعتباری است. این سیاست‌ها به عنوان نقطه شروع عمل می‌کنند و می‌توانند تجارت را شکل دهند. برای مثال، اختصاص ارز ترجیحی برای واردات مواد اولیه صنایع صادراتی می‌تواند تولید داخلی و صادرات را تسهیل کند (Razavi, Salimifar, Naji Midani, 2007: 38). در ایران، سیاست‌هایی مانند ارز ۴۲۰۰ تومانی در سال‌های ۱۳۹۸-۱۳۹۷، با هدف حمایت از صنایع غذایی و دارویی طراحی شد، اما در عمل به دلیل سوءاستفاده و رانت، اثرات مثبتی محدودی داشت. تحلیل این جزء نشان می‌دهد که سیاست‌های دولتی باید با ارزیابی دقیق نیازهای اقتصادی همراه باشند، زیرا طراحی ضعیف می‌تواند به جای تسهیل، محدودیت ایجاد کند.

مداخلات ارزی / تعرفه‌ای / نهادی: نحوه اجرای سیاست‌ها در بازار، از جمله تثبیت نرخ ارز، اعمال تعرفه‌های متغیر و ایجاد نهادهای نظارتی. این مداخلات پل بین سیاست و عمل هستند و می‌توانند اثرات را تقویت یا تضعیف کنند. به عنوان مثال، تغییر نرخ ارز مبادله‌ای در سال ۱۳۹۷ باعث شد

صادرات غیرنفتی به طور موقت کاهش یابد زیرا صادرکنندگان نمی‌توانستند هزینه‌های تولید و نقل و انتقال را پوشش دهند (Afshari & Siavoshi, 2013: 12). تفسیر این مداخله حاکی از آن است که تغییرات ناگهانی، عدم اطمینان ایجاد می‌کند و سرمایه‌گذاری را کاهش می‌دهد، در حالی که مداخلات نهادی پایدار مانند ایجاد شورای عالی صادرات می‌تواند هماهنگی را افزایش دهد.

تسهیل یا محدودسازی تجارت: اثر مستقیم سیاست‌ها بر میزان و جهت تجارت خارجی، رشد صادرات غیرنفتی و دسترسی به بازارهای خارجی. این مرحله تعیین‌کننده است زیرا نشان می‌دهد سیاست‌ها چگونه به عمل تبدیل می‌شوند. نمونه‌ای از تسهیل، توافقات تجاری با همسایگان در قالب پیمان‌های دوجانبه است که به عبور بخشی از تحریم‌ها کمک کرده است. برای مثال، پیمان تجاری با اوراسیا در سال ۱۳۹۸، دسترسی به بازارهای جدید را فراهم کرد و صادرات غیرنفتی به این منطقه را افزایش داد. با این حال، محدودسازی اغلب از طریق تعرفه‌های بالا رخ می‌دهد که واردات را کاهش می‌دهد اما صادرات را نیز تحت تاثیر قرار می‌دهد.

پیامدهای اقتصادی و نهادی: اثرات بلندمدت شامل تغییر در رقابت‌پذیری صنایع، ایجاد بازارهای غیررسمی، کاهش اعتماد فعالان اقتصادی و ناکارآمدی سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت این پیامدها چرخه‌ای هستند و می‌توانند سیاست‌های آینده را تحت تاثیر قرار دهند. برای نمونه، ناپایداری ارزی منجر به شکل‌گیری بازارهای سیاه شده که فساد را افزایش می‌دهد و اعتماد سرمایه‌گذاران خارجی را کاهش می‌دهد، که این امر رشد اقتصادی را کند می‌سازد (Amiri, et al, 2023: 15).

۳. تعامل عوامل در بستر ایران

تحلیل این مدل در ایران چند ویژگی خاص دارد که ریشه در ساختار اقتصادی، سیاسی و بین‌المللی کشور دارد. این ویژگی‌ها نشان می‌دهند که چگونه عوامل نظری با واقعیت‌های محلی تعامل می‌کنند و چرا سیاست‌های تجاری اغلب با چالش‌های ساختاری روبرو هستند. در ادامه، هر عامل با تحلیل عمیق‌تر و مثال‌های تاریخی بررسی می‌شود تا درک جامعی ارائه گردد.

ثبات پایین سیاست‌ها: تغییر مکرر سیاست ارزی و تعرفه‌ای، اثرات بلندمدت سیاست‌ها را کاهش می‌دهد. این ناپایداری اغلب نتیجه تغییرات دولتی یا فشارهای خارجی است و منجر به عدم پیش‌بینی‌پذیری می‌شود. برای مثال، در دوره‌های مختلف مانند دهه ۱۳۹۰، چندین بار نرخ ارز تغییر کرد که این امر صادرکنندگان را سردرگم کرد و سرمایه‌گذاری در بخش‌های غیرنفتی را کاهش داد.

فشار تحریم‌ها و محدودیت دسترسی به بازار جهانی: سیاست‌های جایگزین مانند تهاوت و قراردادهای دوجانبه تا حدی توانسته‌اند جریان تجارت را حفظ کنند، اما اثرگذاری محدود است. تحریم‌ها از سال ۱۳۹۰ شدت گرفت و ایران را مجبور به تمرکز بر همسایگان کرد، اما نبود فناوری‌های پیشرفته برای تسویه حساب‌ها، این سازگاری را ناکارآمد ساخته است.

نقش اقتصاد سیاسی داخلی: گروه‌های ذی‌نفوذ و اهداف کوتاه‌مدت اقتصادی، تصمیمات دولت را شکل می‌دهند و گاهی با اهداف توسعه صادراتی تضاد دارد. صنایع بزرگ مانند خودروسازی اغلب سیاست‌ها را به نفع خود هدایت می‌کنند، که این امر رقابت‌پذیری کلی را کاهش می‌دهد.

پیامدهای نهادی و اقتصادی: ناپایداری سیاست‌ها موجب کاهش اعتماد فعالان اقتصادی و ایجاد بازارهای غیررسمی شده است. برای مثال، بخش قابل توجهی از صادرات غیرنفتی در سال‌های اخیر از مسیرهای غیررسمی یا بازارهای غیرشفاف انجام شده است این بازارها، هرچند موقتاً تجارت را حفظ می‌کنند، اما فساد را افزایش می‌دهند و مانع از توسعه نهادی می‌شوند. تحلیل کلی نشان می‌دهد که برای خروج از این چرخه، نیاز به اصلاحات ساختاری مانند تقویت نهادهای مستقل است (Azimim and Ahangari, 2002: 17).

۴. تحلیل وضعیت ایران

تحلیل نقش سیاست‌های دولتی در تجارت خارجی ایران نیازمند بررسی چندوجهی است که نه تنها عوامل اقتصادی، بلکه ابعاد تاریخی، نهادی، سیاسی و حتی ژئوپلیتیکی را در بر می‌گیرد. تجارت بین‌المللی در ایران به شدت تحت تأثیر تصمیمات دولتی در حوزه‌های ارزی، تعرفه‌ای، نهادی و سیاسی قرار داشته و این مداخلات، گاه به تسهیل و گاه به محدودسازی تجارت منجر شده‌اند. از دهه ۱۳۶۰ تاکنون، سیاست‌های تجاری ایران شاهد نوسانات متعددی بوده‌اند: از رویکردهای بسته و حمایتی در سال‌های اولیه پس از انقلاب، به تلاش‌های مقطعی برای آزادسازی در دهه ۱۳۷۰، و سپس بازگشت به مداخلات گسترده در دوره تحریم‌ها. این نوسانات، که نتیجه فقدان یک استراتژی منسجم و بلندمدت است، مانع از ایجاد چارچوب پایدار و قابل پیش‌بینی برای فعالان اقتصادی شده و در نتیجه، فرصت‌های ادغام ایران در اقتصاد جهانی را محدود کرده است (Azimim and Ahangari, 2002: 12). در ادامه، این بخش با جزئیات بیشتری تحلیل و گسترش داده می‌شود تا جنبه‌های مختلف سیاست‌های تجاری ایران و پیامدهای آن‌ها روشن گردد.

۴-۱. ریشه‌های سیاست تجاری در ایران: از مداخله‌گرایی تا واکنش‌گرایی

سیاست‌های تجاری ایران پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، به‌ویژه در دهه ۱۳۶۰ و در دوران جنگ تحمیلی (۱۳۶۷-۱۳۵۹)، تحت تأثیر شرایط خاص سیاسی و اقتصادی شکل گرفت. در این دوره، تجارت خارجی نه به عنوان ابزاری برای رشد اقتصادی و توسعه، بلکه به مثابه‌ی وسیله‌ای برای تأمین نیازهای استراتژیک و حفظ ثبات داخلی تعریف شد. دولت با هدف خودکفایی و کاهش وابستگی به اقتصاد جهانی، سیاست جایگزینی واردات را در پیش گرفت. این سیاست، که ریشه در نظریه‌های توسعه دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ داشت، بر حمایت از صنایع داخلی از طریق محدودیت‌های وارداتی و تعرفه‌های بالا تمرکز داشت. برای این منظور، دولت اقدامات زیر را اجرا کرد: ممنوعیت یا محدودیت شدید واردات کالاهای مصرفی؛ این اقدام با هدف حفظ ارز برای کالاهای ضروری مانند مواد غذایی و دارو انجام شد.

افزایش تعرفه‌های گمرکی: برای حمایت از تولید داخلی، تعرفه‌های بالا بر کالاهای وارداتی اعمال شد. ایجاد نظام چندنرخه‌ی ارز: نرخ‌های مختلف ارز برای اولویت‌بندی تخصیص منابع ارزی به بخش‌های استراتژیک به کار گرفته شد.

این سیاست‌ها، هرچند در کوتاه‌مدت به تأمین نیازهای اساسی کمک کردند، اما پیامدهای منفی متعددی به دنبال داشتند. بازارهای غیررسمی ارز به دلیل اختلاف بین نرخ رسمی و آزاد شکل گرفتند، که به نوبه خود فساد اداری را افزایش داد. تولیدکنندگان داخلی، به جای تمرکز بر بهبود بهره‌وری و رقابت‌پذیری، به دنبال دریافت ارز ترجیحی یا مجوزهای وارداتی بودند، که این امر به پدیده‌ای موسوم به "رانت‌جویی" منجر شد. ساختار تجارت ایران در این دوران به یک اقتصاد دولتی شبه‌جنگی شباهت داشت، که در آن ملاحظات امنیتی و سیاسی بر منطق اقتصادی غالب بود. این رویکرد، که اولویتش حفظ ثبات داخلی در شرایط بحران بود، عملاً مانع از سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت در زیرساخت‌های صادراتی شد و ایران را از زنجیره‌های ارزش جهانی دور نگه داشت. در دهه ۱۳۷۰، با پایان جنگ و آغاز برنامه‌های توسعه پنج‌ساله، گفتمان تجارت آزاد و آزادسازی اقتصادی وارد سیاست‌گذاری ایران شد. این دوره شاهد تلاش‌هایی برای کاهش مداخلات دولتی بود، از جمله:

تک‌نرخه کردن ارز: برای کاهش پیچیدگی‌های نظام چندنرخه‌ی ارز و افزایش شفافیت.

کاهش تعرفه‌های وارداتی: برای تسهیل دسترسی به بازارهای جهانی.

ایجاد مناطق آزاد تجاری: مانند کیش و قشم، با هدف جذب سرمایه‌گذاری خارجی و تقویت صادرات غیرنفتی

این تغییرات، در ظاهر نشانه‌ای از حرکت به سمت اقتصاد بازارمحور بود، اما در عمل با موانع ساختاری متعددی مواجه شد. ضعف نهادی، مانند نبود نهادهای مستقل برای نظارت بر سیاست‌های تجاری، و نوسانات نرخ ارز، که نتیجه مدیریت ناکارآمد منابع ارزی بود، مانع از تحقق اهداف آزادسازی شدند. علاوه بر این، نبود زیرساخت‌های مالی کارآمد، مانند نظام بانکی مدرن و سیستم‌های پرداخت بین‌المللی، باعث شد که ایران نتواند به طور کامل از فرصت‌های تجارت آزاد بهره‌مند شود. نتیجه این بود که هرچند صادرات غیرنفتی در این دوره رشد کرد، اما ترکیب آن همچنان به کالاهای اولیه و نیمه‌خام مانند مواد معدنی و محصولات کشاورزی محدود ماند. این محدودیت نشان‌دهنده آن بود که آزادسازی بدون اصلاحات نهادی، نمی‌تواند به رقابت‌پذیری پایدار منجر شود. برای مثال، در حالی که کشورهای شرق آسیا مانند کره جنوبی و مالزی با سرمایه‌گذاری در فناوری و آموزش، ترکیب صادراتی خود را متنوع کردند، ایران به دلیل ناپایداری سیاست‌ها نتوانست چنین مسیری را طی کند (Razavi, et al, 2007: 40).

۲-۴. بازگشت به مداخلات دولتی و عصر تحریم‌ها

از میانه دهه ۱۳۸۰، با شدت گرفتن تحریم‌های بین‌المللی به دلیل برنامه هسته‌ای ایران، تجارت خارجی کشور وارد مرحله‌ای چالش‌برانگیز شد. تحریم‌های مالی و بانکی، که از سال ۱۳۸۵ آغاز و در سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۹۰ به اوج خود رسید، دسترسی ایران به سیستم مالی جهانی (مانند SWIFT) را محدود کرد. این محدودیت‌ها دولت را وادار به بازگشت به مداخلات گسترده ارزی و تعرفه‌ای کرد تا جریان تجارت خارجی حفظ شود. در این دوره، ایران برای جبران محدودیت‌ها، استراتژی‌های زیر را اتخاذ کرد: تمرکز بر تجارت با کشورهای همسایه و آسیایی؛ روابط تجاری با کشورهایی مانند چین، روسیه، ترکیه، عراق و هند تقویت شد تا وابستگی به غرب کاهش یابد.

استفاده از سازوکارهای غیررسمی: مانند تهاتر کالا به کالا و انتقال ارز از طریق واسطه‌ها. توافق‌های دوجانبه پولی: مانند استفاده از ارزهای محلی (مانند یوان چین یا لیر ترکیه) برای تجارت (Popova & Rasoulinezhad, 2016: 9-12). این سیاست‌ها، هرچند در کوتاه‌مدت مانع از فروپاشی کامل تجارت خارجی شدند، اما از منظر ساختاری، به تقویت وابستگی به اقتصادهای غیررقابتی و غیرشفاف منجر شدند. تجارت تهاتری، که در آن کالاها مستقیماً بدون واسطه‌گری پول مبادله می‌شوند،

نمونه‌ای از این سازوکار بود. برای مثال، ایران در ازای صادرات نفت یا گاز به عراق، کالاهای مصرفی یا مواد غذایی وارد کرد. اما این روش، به دلیل فقدان شفافیت و پیچیدگی‌های تسویه، هزینه‌های مبادله را افزایش داد و اعتماد شرکای تجاری را کاهش داد. گزارش بانک جهانی نشان می‌دهد که در فاصله سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۸، حجم تجارت خارجی ایران به طور میانگین سالانه ۲٫۵ درصد کاهش یافت، در حالی که کشورهای منطقه مانند ترکیه و امارات در همین دوره رشد مثبت داشتند (World Bank, 2023: 10). این کاهش نه تنها نتیجه تحریم‌ها، بلکه پیامد ناکارآمدی سیاست‌های داخلی بود که نتوانستند جایگزین‌های پایدار برای تجارت رسمی ایجاد کنند. از منظر نظری، سیاست‌گذاری تجاری ایران در این دوره را می‌توان در چارچوب اقتصاد سیاسی بقا تحلیل کرد (Cheratian, 2022: 15-18). در این چارچوب، هدف اصلی سیاست‌ها نه توسعه صادرات یا رقابت‌پذیری، بلکه حفظ تعادل داخلی در شرایط فشار بیرونی بود. دولت با ابزارهایی مانند نرخ ارز دستوری، تخصیص سهمیه‌های وارداتی و کنترل قیمت کالاهای اساسی، سعی داشت فشار اجتماعی ناشی از کمبودها و تورم را مهار کند. اما این اقدامات، که عمدتاً واکنشی بودند، هزینه‌های بلندمدتی به همراه داشتند:

کاهش بهره‌وری: صنایع به دلیل عدم دسترسی به فناوری‌های روز و ماشین‌آلات پیشرفته، رقابت‌پذیری خود را از دست دادند.

افزایش رانت: تخصیص ارز ترجیحی و مجوزهای وارداتی، فرصت‌های رانت‌جویی را افزایش داد. فرار سرمایه: عدم اطمینان اقتصادی، سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی را از بازار ایران دلسرد کرد. تحلیل این دوره نشان می‌دهد که تحریم‌ها، هرچند عامل اصلی محدودیت تجارت بودند، اما ناکارآمدی‌های داخلی مانند نبود هماهنگی بین‌نهادی و فقدان برنامه‌ریزی بلندمدت، اثرات منفی تحریم‌ها را تشدید کردند. برای مثال، ناهماهنگی بین وزارت صنعت، معدن و تجارت و بانک مرکزی در تخصیص ارز، باعث تأخیر در تأمین مواد اولیه صنایع شد و چرخه تولید را مختل کرد.

۳-۴. تجربه سیاست ارزی و ارز ترجیحی

یکی از بارزترین نمونه‌های مداخلات دولتی در سال‌های اخیر، سیاست ارز ترجیحی (۴۲۰۰ تومانی) بود که در سال ۱۳۹۷ برای کنترل قیمت کالاهای اساسی و حمایت از مصرف‌کنندگان معرفی شد. این سیاست، که در پاسخ به جهش ارزی ناشی از خروج آمریکا از برجام طراحی شد، قرار بود با تخصیص ارز ارزان به واردکنندگان کالاهای اساسی، تورم را کنترل کند. اما در عمل، این سیاست به یکی از بزرگ‌ترین منابع رانت و فساد در تاریخ اقتصادی ایران تبدیل شد. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس

نشان می‌دهد که از ۱۵ میلیارد دلار ارز ترجیحی تخصیص یافته در سال ۱۳۹۷، بخش قابل توجهی یا به کشور وارد نشد یا با قیمت آزاد در بازار فروخته شد این امر نه تنها هدف اصلی سیاست (کنترل قیمت‌ها) را محقق نکرد، بلکه به تشدید تورم و بی‌اعتمادی عمومی منجر شد (Amiri, 2023: 18).

پیامدهای این سیاست چندوجهی بود:

تضعیف بخش خصوصی: صادرکنندگان، که ملزم به بازگرداندن ارز صادراتی با نرخ رسمی بودند، انگیزه خود را برای صادرات از دست دادند، زیرا نرخ رسمی بسیار پایین‌تر از نرخ بازار آزاد بود. افزایش بازارهای غیررسمی: اختلاف بین نرخ ترجیحی و آزاد، بازار سیاه ارز را تقویت کرد و واسطه‌گری را گسترش داد.

کاهش اعتماد اقتصادی: فعالان اقتصادی، که شاهد سوءاستفاده‌های گسترده از ارز ترجیحی بودند، اعتماد خود را به سیاست‌های دولتی از دست دادند.

از منظر نظری، این سیاست را می‌توان با مفهوم عدم تقارن اطلاعاتی در سیاست‌های ارزی تحلیل کرد. عدم نظارت کافی بر تخصیص ارز و نبود شفافیت در فرآیند توزیع، باعث شد که اطلاعات نادرست یا ناقص، تصمیم‌گیری‌های اقتصادی را مختل کند. نتیجه این بود که سیاستی با نیت خیرخواهانه، به جای تسهیل تجارت، به مانعی برای توسعه آن تبدیل شد. تحلیل این تجربه نشان می‌دهد که سیاست‌های ارزی، بدون نظارت قوی و نهادهای شفاف، نه تنها بی‌اثر می‌شوند، بلکه می‌توانند به چرخه‌ای از ناکارآمدی و فساد منجر گردند.

۴-۴. سیاست تهاتر و سازوکارهای جایگزین

در پاسخ به محدودیت‌های بانکی ناشی از تحریم‌ها، دولت ایران به سیاست تهاتر صادرات با واردات روی آورد. این سیاست، که از اواخر دهه ۱۳۸۰ و به‌ویژه پس از تشدید تحریم‌ها در دهه ۱۳۹۰ اجرایی شد، به صادرکنندگان اجازه می‌داد معادل ارز حاصل از صادرات خود را برای واردات کالا استفاده کنند. این رویکرد، که در روابط با کشورهایمانند عراق، افغانستان و چین به کار گرفته شد، در کوتاه‌مدت به حفظ جریان تجارت کمک کرد. برای مثال، ایران در ازای صادرات گاز و برق به عراق، کالاهایی مانند مواد غذایی و تجهیزات صنعتی وارد کرد. اما این سیاست از منظر کارایی اقتصادی با مشکلات متعددی مواجه بود:

افزایش هزینه‌های مبادله: تهاتر، به دلیل نبود سیستم مالی استاندارد، هزینه‌های لجستیکی و واسطه‌گری را افزایش داد.

عدم شفافیت: معاملات تهاتری اغلب بدون قراردادهای رسمی انجام می‌شدند، که ریسک تقلب و فساد را بالا برد.

تأخیر در تسویه: مشکلات در تسویه حساب‌ها، مانند تأخیرهای چندماهه در دریافت کالاهای وارداتی، اعتماد شرکای تجاری را کاهش داد (Cheratian, 2022: 17). تحلیل این سیاست در چارچوب نظریه سازگاری تحت تحریم نشان می‌دهد که تهاتر، هرچند راهکاری خلاقانه برای دور زدن تحریم‌هاست، اما بدون زیرساخت‌های نهادی مناسب، نمی‌تواند به توسعه پایدار تجارت منجر شود. برای مثال، در مقایسه با کشورهایی مانند روسیه، که از سیستم‌های دیجیتال مانند بلاکچین برای مدیریت تهاتر استفاده می‌کند، ایران فاقد فناوری‌های لازم برای کاهش هزینه‌ها و افزایش شفافیت است. این محدودیت، تجارت تهاتری را به فرآیندی ناکارآمد و پرریسک تبدیل کرده است.

۴-۵. مقایسه تطبیقی با کشورهای منطقه

برای درک بهتر نقش سیاست‌های دولتی در تجارت ایران، مقایسه با کشورهای منطقه مانند ترکیه و امارات می‌تواند روشنگر باشد:

ترکیه: از دهه ۱۹۸۰، ترکیه با اصلاحات ساختاری مانند خصوصی‌سازی، کاهش تعرفه‌ها و پیوستن به اتحادیه گمرکی اروپا، اقتصاد خود را به سمت صادرات‌محوری هدایت کرد. ثبات سیاست ارزی و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های لجستیکی، ترکیه را به یکی از بزرگ‌ترین صادرکنندگان منطقه تبدیل کرد. برای مثال، صادرات پوشاک و قطعات خودرو ترکیه به اروپا، نتیجه سیاست‌های پایدار و هماهنگ بود (World Bank, 2003: 13).

امارات: امارات با سیاست درهای باز، معافیت‌های مالیاتی و ایجاد مناطق آزاد تجاری مانند جبل‌علی، به هاب منطقه‌ای تجارت تبدیل شد. این کشور با سرمایه‌گذاری در بنادر و سیستم‌های مالی پیشرفته، توانست حتی در شرایط بحران جهانی، تجارت خود را گسترش دهد (Popova & Rasoulinezhad, 2016: 11). در مقابل، ایران با وجود موقعیت ژئواستراتژیک ممتاز (دسترسی به خلیج فارس و بازارهای آسیای مرکزی)، به دلیل بی‌ثباتی سیاست‌ها، مداخلات گسترده دولتی و ضعف نهادهای تنظیم‌گر، نتوانسته از این ظرفیت‌ها بهره‌برداری کند. برای مثال، بندر چابهار، که می‌توانست به هاب تجاری منطقه تبدیل شود، به دلیل کمبود سرمایه‌گذاری و ناهماهنگی‌های نهادی، همچنان توسعه‌نیافته باقی مانده است. این مقایسه نشان می‌دهد که موفقیت در تجارت بین‌المللی، بیش از منابع طبیعی، به سیاست‌گذاری منسجم و پیش‌بینی‌پذیر وابسته است.

مرور سیاست‌های تجاری ایران در چهار دهه گذشته نشان می‌دهد که دولت‌ها به ندرت از یک راهبرد منسجم توسعه صادرات پیروی کرده‌اند. سیاست‌های تجاری ایران عمدتاً واکنشی و کوتاه‌مدت بوده‌اند، یعنی پاسخی به بحران‌های ارزی، تورم یا تحریم‌ها، نه بخشی از یک چشم‌انداز بلندمدت توسعه اقتصادی. این رویکرد واکنشی ریشه در چند عامل دارد: اول وابستگی به درآمدهای نفتی، اقتصاد رانتهی ایران، تجارت خارجی را تابع نیازهای مالی دولت کرده است. در نتیجه، سیاست‌های تجاری اغلب برای تأمین ارز یا کنترل تورم طراحی شده‌اند، نه توسعه صادرات. دوم تحریم‌های بین‌المللی، تحریم‌ها با محدود کردن دسترسی به بازارهای جهانی، دولت را به سمت راهکارهای غیررسمی و ناکارآمد سوق داده‌اند. سوم نبود نهادهای مستقل و هماهنگی بین‌نهادی، سیاست‌ها را به سمت ناکارآمدی کشانده است. از منظر نظری، این وضعیت را می‌توان در چارچوب اقتصاد سیاسی دولت رانتهی تحلیل کرد، جایی که درآمدهای نفتی و ملاحظات سیاسی، سیاست‌های تجاری را شکل می‌دهند. تحریم‌ها این وابستگی را تشدید کرده‌اند، اما ناکارآمدی‌های داخلی، مانند عدم شفافیت و ناپایداری، اثرات منفی آن‌ها را چندبرابر کرده‌اند. نتیجه، چرخه‌ای از بی‌ثباتی، ناکارآمدی و عدم شفافیت بوده که تجارت رسمی و بخش خصوصی را تضعیف کرده است. برای خروج از این چرخه، ایران نیاز به اصلاحات ساختاری دارد، یعنی تقویت نهادهای مستقل: مانند شورای عالی صادرات با قدرت تصمیم‌گیری بالا. شفافیت در سیاست‌گذاری: طراحی سیاست‌های ارزی و تعرفه‌ای با مشارکت بخش خصوصی. سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها: مانند بنادر و سیستم‌های مالی دیجیتال برای کاهش هزینه‌های تجارت. تمرکز بر تنوع صادراتی: با حمایت از صنایعی که مزیت نسبی پویا دارند، مانند پتروشیمی و فناوری‌های نوین. بدون این اصلاحات، حتی در صورت رفع تحریم‌ها، ایران نمی‌تواند جایگاه شایسته‌ای در تجارت جهانی به دست آورد، زیرا فقدان ثبات و پیش‌بینی‌پذیری همچنان مانع اصلی خواهد بود.

نتیجه‌گیری

این مقاله نشان می‌دهد که سیاست‌های دولتی در ایران طی چهار دهه گذشته، نقش‌های دوگانه و گاه متناقضی در شکل‌دهی به تجارت بین‌المللی ایفا کرده‌اند. از یک‌سو، دولت با اتخاذ اقداماتی نظیر ایجاد مناطق آزاد تجاری، انعقاد توافقات منطقه‌ای، و استفاده از پیمان‌های پولی دوجانبه تلاش کرده است تا موانع ناشی از تحریم‌ها را پشت سر بگذارد و جریان صادرات و واردات را حفظ کند. از سوی دیگر، ناپایداری سیاست‌های ارزی، چندنرخ‌شی شدن ارز، مقررات پیچیده و تعرفه‌های نامتوازن باعث

تضعیف آثار مثبت این اقدامات و آسیب به فضای تجارت رسمی شده است. در چارچوب نظری مقاله، تأکید شده است که مداخلات دولت از سه مسیر اصلی — سیاست‌های ارزی، تعرفه‌ای و نهادی — بر تجارت تأثیر می‌گذارند. یافته‌های مطالعه موردی ایران نشان می‌دهد که در غیاب هماهنگی نهادی و ثبات سیاستی، حتی سیاست‌های به ظاهر تسهیل‌کننده نیز می‌توانند نتایج معکوس داشته باشند. به عنوان مثال، تخصیص ارز ترجیحی برای حمایت از واردات کالاهای اساسی، عملاً منجر به رانت ارزی، فساد اداری و تضعیف انگیزه صادرات شده است. همچنین سیاست‌های واردات در مقابل صادرات و تهاثر کالا، هرچند با هدف پایداری تجارت طراحی شده‌اند، به دلیل پیچیدگی اداری و فقدان نظارت شفاف، موجب رشد بازارهای غیررسمی و تضعیف شفافیت اقتصادی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که بزرگ‌ترین چالش تجارت خارجی ایران نه در کمبود منابع طبیعی یا ظرفیت تولیدی، بلکه در بی‌ثباتی سیاستی و ضعف نهادهای اجرایی نهفته است. فقدان پیش‌بینی‌پذیری در سیاست‌های ارزی و تعرفه‌ای، فعالان اقتصادی را از برنامه‌ریزی بلندمدت باز می‌دارد و آنان را به سمت فعالیت‌های کوتاه‌مدت و دور زدن مقررات سوق می‌دهد. این وضعیت در بلندمدت، سرمایه اجتماعی و اعتماد میان بخش خصوصی و دولت را تضعیف کرده و توان رقابت‌پذیری صادرات غیرنفتی را کاهش داده است. با توجه به نتایج این تحقیق، پیشنهادها زیر برای اصلاح و بازطراحی سیاست‌های تجاری ایران ارائه می‌شود: ثبات و پیش‌بینی‌پذیری در سیاست‌های ارزی: دولت باید با حذف نظام چندنرخه ارز و طراحی یک نظام شفاف مبتنی بر واقعیات بازار، اطمینان فعالان اقتصادی را افزایش دهد. تجربیات کشورهای مانند ترکیه و هند نشان می‌دهد که ثبات نرخ ارز در میان‌مدت، محرک اصلی رشد صادرات صنعتی است.

تدوین استراتژی هماهنگ تجارت خارجی: سیاست‌های تعرفه‌ای، ارزی و صنعتی باید در یک چارچوب واحد طراحی شوند تا از تضاد منافع و تصمیمات مقطعی جلوگیری شود. تشکیل شورای عالی تجارت خارجی متشکل از دولت، بخش خصوصی و دانشگاه‌ها می‌تواند ابزار اجرایی این هماهنگی باشد. گسترش توافقات منطقه‌ای و پیمان‌های پولی: ایران باید به جای تمرکز صرف بر تهاثرهای محدود، پیمان‌های پولی دوجانبه و چندجانبه پایدار با کشورهای همسایه ایجاد کند تا مسیر مبادلات در شرایط تحریم تسهیل شود. استفاده از ارزهای محلی و نظام‌های پرداخت منطقه‌ای می‌تواند هزینه‌های انتقال پول را کاهش دهد.

اصلاح ساختار نهادی و کاهش بوروکراسی تجاری: فرآیند صدور مجوزهای واردات و صادرات باید دیجیتالی و یکپارچه شود تا زمان و هزینه مبادله کاهش یابد. تجربیات مناطق آزاد نشان می‌دهد که

کاهش مراحل اداری، اثر مستقیمی بر افزایش حجم تجارت دارد. افزایش شفافیت و مبارزه با رانت تجاری: لازم است سازوکارهای تخصیص ارز و واردات کالاهای اساسی به صورت عمومی و قابل نظارت اعلام شود تا انگیزه‌های رانت‌جویانه از بین برود. این اقدام علاوه بر تقویت اعتماد عمومی، زمینه رقابت سالم را در بازار رسمی فراهم می‌کند. سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های صادراتی و لجستیک: توسعه بندر، شبکه ریلی و مراکز گمرکی مدرن، پیش‌شرط ارتقای ظرفیت صادراتی کشور است. بدون زیرساخت‌های مناسب، حتی سیاست‌های تسهیل‌گر نیز اثربخشی محدودی خواهند داشت. به‌طور کلی، نتایج این پژوهش تأکید می‌کند که تجارت بین‌المللی ایران نه تنها قربانی تحریم‌ها، بلکه محصول ناپایداری و ناهماهنگی در سیاست‌گذاری داخلی است. هرگاه دولت توانسته است سیاست‌های خود را با ثبات، شفافیت و هماهنگی نهادی همراه سازد (مانند توسعه تجارت با کشورهای همسایه در دهه ۱۳۹۰)، تجارت خارجی ایران گرایش مثبت داشته است. در مقابل، هرگاه تصمیمات ارزی، تعرفه‌ای و مقرراتی با رویکرد کوتاه‌مدت و غیرهماهنگ اتخاذ شده‌اند، حتی فرصت‌های خارجی نیز از دست رفته است. بنابراین، مسیر آینده سیاست تجاری ایران باید بر ایجاد نهادهای مستقل، سیاست‌های باثبات، شفافیت تصمیم‌گیری و همکاری منطقه‌ای استوار باشد. تنها در این صورت است که ایران می‌تواند از چرخه‌ی «سیاست‌های واکنشی و بحران‌محور» خارج شود و به سمت توسعه پایدار و تجارت رقابت‌پذیر جهانی حرکت کند.

References

- Afshari, Zahra & Siavoshi Zangian, Maedeh (2019). "Real Exchange Rate Misalignment and Export Diversification." *Iranian Economic Development Analysis Quarterly*, 7(2). (In Persian)
- Amiri, Foujan et al. (2023). "Structural Challenges of Trade and Monetary Policymaking in Iran's Economy." *Ormazd Research Journal*, 12(54). (In Persian)
- Azimi, Hossein & Ahangari, Abdolmajid (2002). "Exchange Rate and Trade Policies and Their Impact on the Industrial Sector in Iran (1963–1998)." *Nameh-ye Mofid*, 8(31), 5–28. (In Persian)
- Cheratian, I. et al. (2022). "Survival Strategies Under Sanctions: Firm-Level Evidence from Iran." *Economic Research Forum Paper*, 12–18.
- International Monetary Fund (2018). *Islamic Republic of Iran: 2018 Article IV Consultation — Staff Report*.

- Krueger, A. (1990). "Government Failures in Development." *Journal of Economic Perspectives*, 4(3), 9–23.
- Popova, L. & Rasoulinezhad, E. (2016). "Have Sanctions Modified Iran's Trade Policy? Evidence of Asianization and De-Europeanization through the Gravity Model." *Econstor*.
- Rasekhi, Saeed & Davari, Hossein (2013). "The Endogeneity of Tariffs Hypothesis: A Case Study for Iran." *Economic Research (Tahghighat-e Eghtesadi)*, 48(4), 7–12. (In Persian)
- Razavi, Seyed Abdollah; Salimifar, Mostafa; Naji Midani, Ali Akbar (2007). "Exchange Rate and Its Impact on Non-Oil Exports in Iran." *Economic Strategy (Rahbord-e Eghtesadi)*, 3(8). (In Persian)
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly (2022). "Analysis of the Performance of Iran's Trade and Tariff Policies in the 2010s." (In Persian)
- Sharifi, Nouredin & Jafari Taraji, Maryam (2021). "The Effect of Increasing Tariffs on Imported Consumer Goods on Consumer and Producer Price Indices in Iran." *Economic Policy-Making*, 7. (In Persian)
- World Bank (2023). *Iran Economic Monitor: Balancing Resilience and Reform*.
- Yeganegi, Kamran & Sohbaty, Sattar (2022). "A Review of Trade Policy Concepts." *Iranian Researchers Network*. (In Persian)